

De overdracht van het Graafschap Culemborg door de Staten van het Kwartier van Nijmegen aan Stadhouder Willem IV (1748)

YVONNE JAKOBS

OP 17 APRIL 1747 raakte de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden daadwerkelijk betrokken bij de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), toen Franse troepen een inval deden in Zeeuws-Vlaanderen. Die gebeurtenis leidde tot de verheffing van prins Willem Karel Hendrik Friso van Oranje-Nassau - op dat tijdstip reeds stadhouder in de provincies Friesland, Groningen en Gelderland - tot erfelijk stadhouder in Zeeland, Holland, Utrecht en Overijssel.

Deze gang van zaken vormde voor de Staten van het Kwartier van Nijmegen, die Culemborg in 1720 hadden gekocht van hertog Ernst Frederik van Saksen-Hildburghausen, de aanleiding om zich op een 'elegante' wijze van dit armlastige graafschap te ontdoen. Op voorstel van de stad Tiel werd namelijk in 1748 besloten om stad en land van Culemborg aan Willem IV ten geschenke te geven. Van deze overdracht is door de geschiedkundige A.W.K. Voet van Oudheusden in 1753 gedetailleerd verslag gedaan in zijn Historische Beschrijvinge van Culemborg.

Op 24 oktober was het precies 250 jaar geleden dat stadhouder Willem IV tot graaf van Culemborg werd verheven, reden om Voet van Oudheusdens beschrijving van deze belangrij-

ke gebeurtenis nog eens voor het voetlicht te halen.

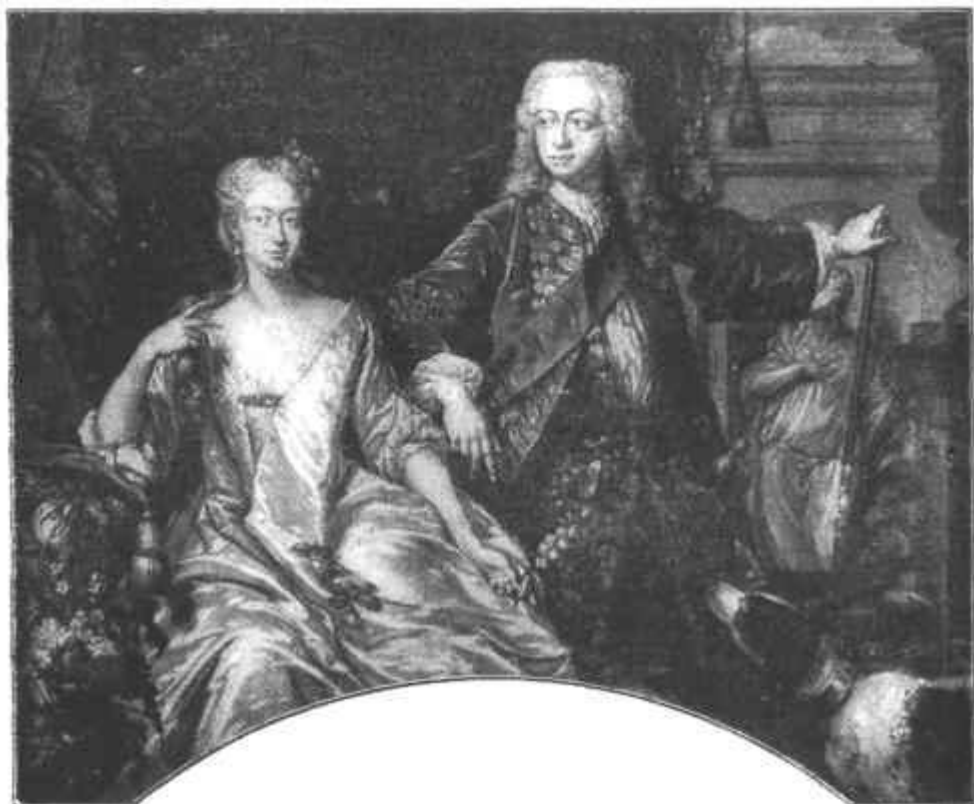
...Den 24. dito [oktober], Dag van de Huldiging, wierd een Verhemelte, van rood Scharlaken, met geel galon uitgestookken, over de Puye van het Stadhuis, hebbende van vooren het Wapen van Zyne Hoogheid. De Puye zelfs was verhoogt met eene Soldering, overdekt met magnifique Tapyten.

Ten half elf uren vergaderden de Heeren van den Raad, op het Oude Hof, en de Magistraat [het stadsbestuur] op het Stad-huis, item 't Gerecht der Dorpen, en eenige andere Bediendens [beambten].

Vervolgens reeden de eerst gemelte, te weeten de Heeren Raden, met twee Koetsen, naar het Nieuwe Hof, om Haare Ed. Mogende Heeren Raden van Zyne Doorlugtigste Hoogheid, af te haalen.

Even voor dat dezelve zig uit haare Logementen begaven, wierd op haare ordre de Stad-huis-Klok geluid, en vervolgens alle de Klokken van de Barbare, St. Jans en Lutherse Kerken.

Daar op quamen Haar Edele Mogende na het Stadhuis, in een Koets met vier Paarden bespannen.



Voorzaan reeden twee Koetsen, in welke eerste zaten de Raden Verspyck en Perrenot, mitsgaders den Extra-ordinaris Raad Klockhoff. In de tweede, den Heere Drossaard [drost], Hof-Raad Wynen, en Raadsheer De Jouwer.

Haare Edele Mogende wierden onder aan de Trappen van 't Stadhuis gerecipieert [ontvangen] door de Magistraat en Corps, gaande dezelve voor haar de Trappen op tot op de Voor-zaal, alwaar het Gerecht der Dorpen en eenige andere Bediendens waren blyven staan, scharende zig alle in twee reyen, waar door Haar Edele Mogende passeerden, wordende door den Heere Scholtus [schout] voor gegaan.

In de Gerechts-Kamer gekomen zynde, en aldaar eenigen tyd vertoeft hebbende, wierd geordonneert dat ten derden male zouden werden

geluid, 't geen geschiede met alle de Klokken van de voorsz. Barbara en St. Jans Kerken, &c.

Onder dit luiden gingen de Heeren Gecommitteerdens van Zyne Hoogheid, voorgegaan door den Heere Drossaart Balguerie, en Schepen Burgemeester Mr. Gerard Voet, na de Puy van het Stadhuis, plaatsende zig in het midden van de gemaakte Stellaagie; een weinig naar vooren stond ter rechterhand den Drossaart, en tegens den zelven over den Schepen Burgemeester: Naar een kleine Vooraf-spraak aan de Vergaderinge en meenigte door den Heere Drossaart gedaan, verzogt Zyn Wel-Edele Gestr. dat den Heere Burgemeester opleesen wilde het Transport [de overdracht], van Haar Edele Mogende, op Zyne Hoogheid; ten tweeden, d'Authorisatie [machtiging] van Zyne Hoogheid, op deszelfs

twee Raden, om aan het Volk den Eedt te doen, en van het zelve Huide t'ontvangen; ten derden, den Eedt van Zyne Hoogheid; doende de Heeren Gecommitteerdens gelofte by Handslag aan den Heere Schepen Burgemeester; ten vierden, den Eedt der Borgeren, door den Heere Drossaart opgeleesen wordende, die daar op aan haar gezegt hebbende, dat in gevalle zy den zelve bereid waren te praesteren [af te leggen], zy zig zouden verklaren met 'Jaal' 't geen met het uiterste genoeg, en onder 't geroep van 'Vivat Oranje!' geschiede; als wanneer den Heere Drossaart haar voor ging met het opsteeken van de twee voorste Vingeren zyner Rechter-hand, en het uitspreken van de gewoone Formula invocationis 'Zo Waarlyk helpe my God Almagtig! 't Welk by de Borgeren met luider stemme nagevolgt wierde, daar by voegende en dikmaals herhaald, 'Vivat Zyne Hoogheid!' Aanstonts daar op begonnen alle de Klokken wederom te luiden, zo van de Barbara, St. Jans, als Luitense Kerken; en verscheidene Trompetters, Hoboïsten en andere Musikanten bloesen boven uit de Vensters van de Schutters-kamer, het bekende Airtje [wijsje] Wilhelmus van Nassauwe. De Heeren Gecommitteerdens, na het verrigten dezer solemniteit [plechtigheid], in Schepens-kamer te rug gekomen zynde, wierden door den Heere Drossaart met een gierlijke Aanspraak gecongratuleert, die voorts Stad en Graafschap recommandeerde [aanbeval] in de gunstige en magtige Protectie van Zyne Hoogheid, wordende dit beantwoord door den Heere De Beaufort.

Daar na begaven zig de Heeren Gecommitteerdens op de zelve wyse wederom naar het

Nieuwe Hof, zo als zy van daar waren gekomen; wordende op haar vertrek, en nog een wyl tyds daar na, de dubbelde Haaken van 't Stad-huis gelost.

Ten twee uren begon de Maaltijd, op de Weeshuis-Zaal, aan twee by den anderen staande Tafels, als eene ronde vlak voor den Haart, waar aan de Heeren Gecommitteerdens zaaten, benevens haaren Secretaris, de twee jonge Heeren De Beaufort, den Drossaard en Rentmeester van Leerdam, den Rentmeester van Vianen, en den Schout Berth van Buuren, voorts eenige Officiëren van het Regiment Van Slippenbach, te Leerdam in garnisoen leggende; item de Heeren Raden, Schout en twee Burgemeesters, benevens den Predikant Forell, die het Gebed deede, te zamen 24 Persoonen.

Aan de tweede Tafel, van 48 personen, (zynde in de lengte langs de eene zyde van de Zaal geplaatst) waaren gezeten de verdere Heeren van de Magistraat, met haare Secretaris, Ontfanger, Lutherse Predikant, Secretaris en Gerecht van Everdingen, Predikant van Zydeveldt, Hoogdyk Heem-Raden, Officiërs van de Burgery, Rentmeesters en Medehulpers van 't Gasthuis, Laagdyk Heem-Raden, Advokaaten, Notarissen en Procureurs, Doctoren in de Medicyne; item nog eenige genodigde Officiëren van het Regiment Van Slippenbach, en andere Gasten.

Na twee pragtige Voor-gerechten, werd een magnificq Desert opgedist, en de Gasten wierden geregaleert [onthaald] met keurlyke Wynen.

Onder het Maal werd op allerly Instrumenten gemusiceert. En de Gezondheeden van de

Vorstelyke Familie wierden gedronken onder het lossen van zeven Stukken Metaal Kanon. Vervolgens die van den ouden Souverain, onder het lossen van vyf stukken, zo als ook die van de Collegien, &c.

Onder het Desert wierden aan Haar Edele Mogende gepresenteert de Kinderen van de Fatsoenelyke Luiden dezer Stad, die zy op het alderminzaamste ontfongen, en met Confituren, Banquet en Wyn beschonken.

Ten negen uren stond men van de Tafel op, gaande Haar Edele Mogende door de Stad wandelen, om de fraaije Illuminatie (feestelijke verlichting) te zien, wordende onderwylen de Klokken geluid, lustig geschoten uit de Stads dubbelde Haaken en ander Geschut.

Ten elf uren begon d'Avond-maaltyd, als wanneer den Lutherschen Predikant, Do. Klockhoff, het Gebed deed.

Ten half een uren ging het gantsche Gezelschap naar het Nieuwe Hof, aan 't Logement van den Heer Drossaard, alwaar gedanst werd, zo als ook aan het Logement van den Heere Raad Perrenot.

Vervolgens werd een Vuurwerk afgestooken, in den grooten Tuin van het Hof, zynde door den Heere Drossaard bekostigd. Men scheidde vroeg in den Morgenstond, en alles liep in vreugde en zonder eenige ongelukken af.

Den. 25. 's Avonds was wederom Baal op het Nieuwe Hof, waar op meer dan 80, meest jonge Luiden verscheenen; verscheidene Burgers hadden nogmaals geillumineert.

Den 26. 's Morgens ten elf uren zyn Haar

Edele Mogende vertrokken; dien zelfden Morgen wierden de Bediendens geadverteert, dat Haar Edele Mogende ten half elfen stonden te vertrekken, die daar op voor die tyd aan 't Nieuwe Hof vergaderden, en na dat men aldaar afscheid genomen, en Haar Edele Mogende een goede Reise gewenscht hadde, deden meest alle voorsz. Bediendens Haar Edele Mogende uitgeleide tot aan de Leck, van waar zy met een Schip afvoeren na haar Jagt, leggende te Vianen, als om het laage Water, niet hooger hebbende kunnen komen.

Haar Edele Mogende wierden op het afvaaren gesalueert met zeven schooten, uit de Stukken op het Oude Hof staande.

Den 25. October werd afgelezen [bekend gemaakt], dat tot eene Recreatie voor de Burger Compagnien, by Haar Edele Mogende aan yder derzelve was vereert een hondert Guldens. En aan het Weeshuis is ten dien einde gegeven tien Ducaten. Aan het Man-huis vyf ducaten. En aan de Manschappen op de Dorpen twintig Ducatons.

...Dus wierd Zyn Doorluchtige Hoogheit, Willem Carel Hendrik Friso, Prins van Oranje en Nassauw, &c. &c. &c. by Opdragt, de negende Graef en vier en twintigste Heer van Culemborg, en den 24. October 1748. op een plechtige wyze Ingehuldigt.

Met de klok mee; wapenschilden van de
heren van Culemborg, de graven van
Pallandt en Waldeck, de Staten van
Nijmegen en het huis Oranje-Nassau.



1798: het eind van Culemborgs onafhankelijkheid

JOOST W.M. KOK

In haar artikel 'De overdracht van Culemborg door de Staten van het Kwartier van Nijmegen aan Stadhouder Willem IV' vertelt Y. Jakobs hoe in 1748 het failliete graafschap Culemborg als cadeautje werd afgeschoven op de nieuw benoemde erfstadhouder van de Republiek der Verenigde Provinciën. Omdat de historische beschrijving van Culemborg door Voet van Oudheusden rond deze tijd eindigt, lijkt het alsof met deze overdracht ook de vrijstad Culemborg ophield te bestaan. Behalve 1748, zou men ook wel 1555 (het overlijden van Vrouwe Elisabeth) of 1720 (verkoop van Culemborg aan Nijmegen) kunnen beschouwen als einddatum van Culemborgs onafhankelijkheid. Volgens het proefschrift van Mr Van Weel, *De Incorporatie van Culemborg in de Bataafse Republiek*, moeten we echter in dit jaar herdenken dat precies 200 jaar geleden de onafhankelijke staat Culemborg opging in de Bataafse Republiek.

IN DIT ARTIKEL willen we aan de hand van Van Weel de laatste jaren van de vrijstad Culemborg volgen. Om te bepalen wat er op elk moment nog over is van Culemborgs zelfstandigheid zullen we ons laten leiden door de volgende drie bestuurlijke kernvragen:

- 1 aan wie betaalden de Culemborgers belasting?
- 2 bij wie gingen de Culemborgers in hoger beroep na een rechtszaak?
- 3 wie benoemde de Culemborgse ambtenaren?

De algehele toestand in Nederland en Culemborg

In 1747 brak er in de Republiek eenzelfde paniek uit als in het Rampjaar 1672. Kwam in 1747 het Franse leger niet verder dan tot Bergen op

Zoom, de roep om een stadhouder verspreidde zich niet minder snel over onze zeven provinciën. Binnen een maand was Willem IV stadhouder van Zeeland, Holland, Utrecht en Overijssel. Voor het eind van 1748 was zijn titel officieel verklaard, en werd hij als vanouds stadhouder der generaliteitslanden (Brabant en Limburg) en opperdirecteur-gouverneur-generaal van de Oost- en Westindische Compagnieën.

Door de gulle gift van de Staten van Nijmegen werd Willem IV dus ook graaf van Culemborg. Was Culemborg daarmee een deel van Nederland geworden? Nee, Culemborg was slechts een deel geworden van de persoonlijke bezittingen van Willem IV. De Culemborgse belastingen werden verzameld door twee ontvangers van Willem IV. Daar hadden Nijmegen,

Gelre of de Staten-Generaal niets mee van doen. In hoger beroep gingen Culemborgers niet bij het Hof van Utrecht of de Raad van State, maar bij het college van Raden, vijf of zes mannen die al sinds de zestiende eeuw bij afwezigheid van de graaf zijn bestuurlijke rol over Culemborg waarnamen. Schepenen van Culemborg werden door Graaf Willem benoemd, niet op grond van het omstreden reglement uit 1675, maar op grond van Culemborgs oude Middeleeuwse stadsrechten. Waar Willem IV van Oranje-Nassau door de Staten benoemd was tot stadhouder over de zeven provinciën, had Willem als graaf van Culemborg zelf een zekere A.E. de Jouwer in dienst als zijn stadhouder van Culemborg.

In 1751 overleed Willem IV onverwacht. Zijn driejarige zoon, Willem V, volgde hem op als stadhouder van de zeven provinciën en graaf van Culemborg, al was het met zijn moeder als gouvernante en de Hertog van Brunswijk als voogd. Het stadhouderschap had de wind echter niet mee in de tweede helft van de achttiende eeuw. Economisch ging het bergafwaarts met Nederland. Het buitenland sloot zijn grenzen voor Hollandse produkten zoals linnen, tabak, scheepshout en haring. Een kleine, rijke regentenkliek belegde zijn enorme winsten uit de VOC het liefst in Engelse en Nederlandse staatsschuld. Die obligaties waren uitgegeven om het forse leger te onderhouden dat Nederland er altijd op had nagehouden. De belastingen, maar ook de lonen waren hoog. De teruggelopen export en bezuinigingen op defensie leidden tot grote werkloosheid. Nog

meer lastenverzwaring om het overheidstekort terug te dringen werd afgewezen. Belastingverhoging zou immers alleen dienen om het rendement te verzekeren van een handjevol beleggers die het vertikten hun geld te investeren in ondernemingen die werkgelegenheid konden opleveren.

De regentenkliek bestuurdde zelf het schip der staat waarin zij hun kapitaal hadden gestoken. Met zogenaamde contracten werden de ambten onder een klein groepje families verdeeld. Door betaling van recognities konden benoemingen gekocht worden. In Culemborg vinden we in de periode 1748-1798 vooral namen als Wijnen, Van Hoytema en Klockhof terug in de hoogste bestuursambten, vaak in dubbel-functies. De graaf volgde doorgaans klakkeloos de voordrachten van zijn zaakwaarnemers in de Raadkamer, waardoor het makkelijk werd familieleden aan een lucratief baantje te helpen. Een Pruisische militair, H.H.C. van Rosenthal, huwde een dochter uit de magistratenfamilie Bosch-Nedermeyer en schopte het via schepen tot schout van Culemborg, een baan met vast salaris en het recht tweederde van de geïnde boetes zelf te houden.

Dr Everhard van Driel, rector van de Latijnse School, zou over deze toestand later opschrijven dat er in Culemborg relatief weinig middenstand was: 'De regeringslieden waren er vrij rijk, de overige burgers meestal zeer arm ...'.

De economische malaise en bestuurlijke verlamming in Nederland was een vruchtbare

voedingsbodem voor radicaal-democratische ideeën in de tweede helft van Neêrlands achttiende eeuw. Franse filosofen, zoals Diderot of Voltaire, werden hier te radicaal gevonden, maar de verlichtingsideeën van Locke en Rousseau vonden gretig navolging bij schrijvers als Justus van Effen, Betje Wolff en Johan Derk van der Capellen. In hun geschriften roepen zij op tot verdraagzaamheid jegens niet-Gereformeerden, gelijkwaardigheid van alle mensen, volkssouvereiniteit en afschaffing van het stadhouderschap. Aanhangers van deze ideeën waren vooral middenstanders die wel enig geld verdienden maar geen politieke invloed hadden.

Bij deze middenklasse voegden zich na 1780 de regenten in de steden. De heersende klasse vond al langer dat de stadhouder zich te veel bemoeide met bestuurlijke benoemingen. Bij het uitbreken van de Amerikaanse vrijheidsoorlog bleek Willem V ook nog trouw aan het bondgenootschap met Engeland, terwijl de rijke kooplui uit Amsterdam juist veel geld wilden verdienen aan de wapenhandel met de Amerikaanse opstandelingen. Geïnspireerd door die Amerikaanse vrijheidsstrijders, ging ook het patriottse (= 'vaderlandse') deel der Nederlandse middenstand zich bewapenen. Deze vrijkorpsen die - naar een idee van Johan Derk van der Capellen - ook op boven-provinciaal niveau samenwerkten, verbeeldden zich de vrijheid en volkssouvereiniteit te heroveren die volgens hen ook aan de basis hadden gelegen van de opstand tegen Spanje, maar die door Oranjestad-

houders en het leger tweehonderd jaar lang beknut waren. Het deel der regenten dat ook graag van Willem V afwilde, sloot zich aan bij deze anti-orangistische patriotten.

In Culemborg is echter nooit zo'n patriots vrijkorps opgericht, terwijl de ons omringende provincies (Holland, Utrecht en Gelderland) uitgesproken 'vaderlandslievend' waren in die jaren tachtig. Zoals rector Van Driel al schreef, was Culemborg zo uitgezogen door het Kwartier van Nijmegen dat er niet eens meer een middenstand over was om revolutionaire plannen te smeden. Bovendien waren de Kuilenburgers dik tevreden over hun graven. Willem IV had nog een vijftal belastingen opgeheven die in de Nijmeegse tijd waren ingevoerd om ons rendement op te schroeven. Willem V had in 1774 een dijkbrief ingevoerd die tot in de negentiende eeuw een toonbeeld van moderniteit bleef omdat middeleeuwse praktijken om dijkonderhoud af te dwingen (bijv. 'inrijding' en 'inboezeming') werden afgeschaft.

Later - in 1797 - zouden de voormalige grafelijke Raden Bosch, Holmberg en Von Schenk verklaren dat de Culemborgers '... bij alle gelegenheden ... hunne dankbaarheid en hunne verplichting aan hunne Regenten ongeveinsd hebben aan den dag gelegd.' Ook onze revolutionaire rector Van Driel moest toegeven dat graaf Willem en zijn Raden tot het laatst toe populair bleven onder de bevolking: 'Voor de rest bevonden zig in de magistraat vele bekwame en sommige geleerde lieden. Ook waren er



onder, welke ... uit hoofde van hun character de hoogagting hunner medeburgers bezaten.'

De patriotse revolutie (1785-1787)

Buiten Culemborg liepen de anti-stadhouderlijke sentimenten echter hoog op. De wapen-smokkel op Amerika leidde tot een zee-oorlog met Engeland, die onze scheepshandel en visserij grote schade berokkende. Willem V en zijn adviseur (nog steeds de voogd uit zijn kinderjaren, Brunswijk) kregen de schuld van de verloren oorlog en de economische depressie die volgde. In 1785 verkeerde het land in staat van burgeroorlog. De stadhouder was Den Haag ontvlucht en verjoeg vanuit Nijmegen de patriotse vrijkorpsen onder Daendels uit Hattem en Elburg. De patriotten op hun beurt waren bereid de Waterlinie in te zetten om Willem buiten Holland te houden. Na onze eigen 'nuit de Varennes' in 1787, toen op weg naar een door Engeland voorbereide tegen-coup in Den Haag Willem's vrouw bij Goerjanverwellesluis werd onderschept, maakte haar broer, de koning van Pruisen, een eind aan het conflict door met 25.000 Pruisische soldaten de patriotse bolwerken onder de voet te lopen.

Een zo'n Pruisische militair, de bovengenoemde Rosenthal, bleef in Culemborg aan de doch-

ter van grafelijke Raad Bosch hangen en zat met steun van schoonpapa al snel in het stadsbestuur als schepen. Als privé-eigendom van Willem V was Culemborg geen partij in de patriotse revolte. Als Daendels de stadhouder zou hebben verjaagd, dan zou waarschijnlijk Culemborg gewoon haar pachtgelden zijn blijven overmaken aan de graaf in Duitsland waar hij ook bezittingen had. Een amnestie- of aanstellingsbrief, geschreven op advies van zijn Raden ter plekke, zou ook uit het Duitse Nassau wel onze stad aan de Lek bereiken.

Opstand, burgeroorlog of invasie, in Culemborg bleven tijdens en na het patriotse oproer van 1785-1787 de bestuurlijke kernactiviteiten (belasting-innen, rechtspreken en benoemen) onveranderd in handen van de zaakwaarnemers van de graaf. Voor de Culemborgers was Nederland 'buitenland', met de Nederlandse conflicten hadden wij niks van doen als dat zo uit kwam. Dat was eeuwenlang goed gegaan. In 1787 was dat echter wel voor het laatst. De door de Pruisen verdreven Nederlandse patriotten kwamen namelijk terecht in Frankrijk. En in Frankrijk brak in 1789 een burgerlijke revolutie uit die zo radicaal verliep dat uiteindelijk zelfs Culemborg inlijving in de Bataafse Republiek niet meer kon ontlopen.



De Franse invasie (1795)

Eind 1792, begin 1793 werd in Parijs over twee zaken heftig gedebatteerd: wat moest er met koning Lodewijk XVI gebeuren (die werd tenslotte onthoofd) en hoe moesten de Franse revolutionairen zich verdedigen tegen Engeland en Oostenrijk waar men vond dat de revolutie met een koningsmoord uit de hand begon te lopen. Een inval in België (toen nog Oostenrijks) en in Nederland leek de Jacobijnse partij in Frankrijk wel passend bij het uitroepen van de rechten van de mens en het uitdragen van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Daarbovenop vertelden de gevluchte patriotten, die een revolutionair vreemdelingenlegioen mochten vormen, aan hun politieke vrienden dat er bergen geld, schepen en soldaten te halen waren in Nederland. Op 1 februari 1793 verklaarde de Franse Convention Nationale heel zorgvuldig de oorlog aan koning George van Engeland en stadhouder Willem V van Holland, en heel be-

wust niet aan de 'onderdrukte' volkeren. Een subtiel onderscheid dat voor Culemborg nog interessante gevolgen zou krijgen.

In 1793 en '94 werd in een aantal decreten de behandeling vastgelegd van de te veroveren – zo u wil, de te bevrijden – Verenigde Provinciën. De feodale en heerlijke rechten alsmede Provinciale Staten en Staten-Generaal zouden afgeschaft worden. De 'Bataven' zouden onder toezicht oog van het Franse leger vrij zijn hun republiek en volksvertegenwoordiging naar eigen goeddunken in te richten. En de persoonlijke bezittingen van de stadhouder tenslotte zouden in 'bewaring en bescherming' gesteld worden van de Franse republiek. De revolutionaire planmakers hadden geen benul dat een aantal van Nederland onafhankelijke gebieden ook behoorden tot dit bezit van Willem V (behalve ons graafschap Culemborg ook Buren, en Acquoy, Leerdam en IJsselstein). Het privéver-



mogen van Willem V zou de Fransen overigens nog wel meer nare verrassingen bezorgen.

Door een nederlaag bij Neerwinden, het overlopen van generaal Dumouriez en een contrarevolutie in de Vendée moesten Robespierres sansculotten en Daendels' patriotten een winnende veldtocht naar de Noordzee bijna twee jaar uit stellen. Stiekem vormden in Amsterdam en Utrecht de verlichte kunst- en letterlievende genootschappen zich weer om in gewapende vrijkorpsen bij het vooruitzicht alsnog van het Oranjestad af te geraken. Over het plateland trokken Engelse soldaten rond die koning George ter bescherming van de Verenigde Provinciën naar het continent had gestuurd. In september verzocht zo'n regiment dat van het front kwam om inkwartiering in Culemborg. Het antwoord van het stadsbestuur was voorspelbaar: 'Nee, er was geen plaats en geen eten. Bovendien was Culemborg een soeverein graaf-

schap, we hoorden niet bij Nederland, voor inkwartiering was persoonlijke instemming van graaf Willem nodig.' Die toestemming kwam na veertien dagen dan ook. Sterker nog, na twintig jaar kwam graaf Willem in oktober '94 zelf weer eens naar zijn graafschap kijken. De Culemborgers kregen van hem het bevel bij het Werk aan het Spoel hun Lekdijk door te graven om zo de vertrouwde Hollandse Waterlinie weer in gebruik te stellen.

De inundaties bleken nutteloos, zoals we allen weten van Isings schoolplaat: in januari 1795 wandelt bij Culemborg de Franse generaal Pichegru met zijn troepen de dichtgevroren Lek over en de Vesting Holland binnen. Daendels keert in Gelre terug door met zijn Bataafs Legioen bij Nijmegen de Waal over te trekken. Op 18 januari vlucht stadhouder Willem V naar Engeland. Aanhangers van Oranje worden door het 'weldenkende deel der burgerij' uit het zadel gewipt en vervangen door patriotse bestuurders. In Culemborg beginnen na een week de eerste voorzichtige woelingen. Op 26 januari verschijnt majoor Bertrand, de Franse garnizoenscommandant, in de vergadering van de stedelijke magistraat om mee te delen dat hij een aantal burgers toestemming heeft gegeven een vrijheidsboom te planten. Wel was de commandant verbaasd dat de heren schepenen en burgemeesters niet zelf op het idee waren gekomen de nieuwe tijden op gepaste wijze te vieren. 'Ja, maar natuurlijk, had het ons maar gevraagd. Vanmiddag gelijk dan maar?', speelden de bestuurders het spel mee. Alsof het een Sin-

terklaasintocht betrof, werd het ceremoniële spektakel met de meiboom door de magistraat braaf vanaf het stadhuisbordes gadeslagen. Bij de borrel na afloop in herberg 'De Toelast' werd echter naarmate de avond vorderde steeds vaker het "Oranje Boven" gehoord, zo meldt rector Van Driel in zijn geschiedenis van de 'Omwenteling van Kuilenburg'.

Als notabel revolutionair van het eerste uur wordt Everhard van Driel voorzitter van een patriotse sociëteit die dan eindelijk begin februari '95 ook in Culemborg wordt opgericht. De gewichtigste deelnemer was een voormalige vertegenwoordiger van de graaf, Samuel Aansorgh, die weliswaar overgelopen naar het revolutionaire kamp niettemin ook lid bleef van de grafelijke Raadkamer. Andere 'omwentelingsgenoten' waren de stadsarts, een bierbrouwer, een kastelein, leerbewerkers, de bakker, kortom middenstanders zonder toegang tot en dus ook zonder ervaring in het stadsbestuur. Net als in de rest van Nederland wensden ook onze lokale revolutionairen nu de macht over te nemen en streefden zij hier naar het omverwerpen van het College van Raden en Magistraat.

Staatsrechtelijk kwamen nu de eerste addertjes onder het gras vandaan. Aansorgh maakte de patriotten duidelijk dat als voormalig bezit van stadhouder Willem V Culemborg geen 'bevrijd gebied' was maar rechtstreeks toebehoorde aan de Franse Republiek. Daarom moest niet de bevolking maar garnizoenscommandant



Bertrand het ancien régime afzetten en de patriotten moesten zich door de Franse majoor tot voorlopige bestuurders laten benoemen. De Orangisten zagen in de status aparte van Culemborg echter een kans hun zetels te behouden. Zodra grafelijke Raad Holmberg hoorde dat de patriotten inderdaad naar majoor Bertrand gestapt waren, toog hij met twee collega-Raden naar Den Haag om bij de Représentant du Peuple Ramel het verzoek in te dienen de Culemborgse magistraat in hun ambten te handhaven. Deze 'vertegenwoordigers van het volk' werden vanuit Parijs met de Franse legers meegestuurd om toe te zien op de politiek correcte uitvoering van het revolutionaire gedachtengoed. Zij waren de hoogste vertegenwoordigers van het Franse staatsapparaat.

Van Holmbergs redenering dat Culemborg als soevereine staat nooit een stadhouder had gehad, raakte volkscommissaris Ramel niet onder de indruk. Een gunstige getuigenis van majoor Bertrand evenwel dat zijn troepen goed ver-

zorgd werden door het oude bestuur alsmede een oud decreet van de Convention dat in de veroverde gebieden de ambtenaren in dienst moesten blijven, deden de Représentant besluiten het stadsbestuur inderdaad in functie te laten. Toen Holmberg en de zijnen op 15 februari in de bezette vrijstad terugkeerden bleken zij echter te laat. Aansorgh, Van der Leeden, Van Haeften, de bakker Rademaker en nog wat patriotten waren er drie dagen eerder in geslaagd als provisionele representanten van de burgerij het stadsbestuur over te nemen, zij het met veel geklungel en pas na ingrijpen van majoor Bertrand.

De machtsgreep in Culemborg

Die ochtend van de twaalfde februari 1795 waren eerst twee onbenullen op de vergadering van Raden en Magistraat afgestuurd. Onmiddellijk moesten de alarmklokken worden geluid, eisten zij. En uit wiens naam zij dit verzoek wel kwamen doen. 'Uit naam van de welkenkende en patriotse burgers van deze stad', wisten zij nog te melden. Op de vraag waarom de noodklok geluid moest worden bleven de opstandelingen echter het antwoord schuldig. Geen probleem, een tweede, grotere delegatie werd naar de Nederhof van het vervallen kasteel gestuurd. Hun aanvoerder, Jan van Son, was zowaar in staat een complete redevoering af te leveren met als conclusie dat de regenten hun post onwaardig waren en of de heren de vergaderzaal maar wilden verlaten: de burgerij zou zijn eigen vertegenwoordigers voortaan wel kiezen. Geen sprake van, was het antwoord,

er ligt een Frans decreet op grond waarvan wij geacht worden aan te blijven, meende de regering. Bovendien kon de delegatie van Holmberg elk moment uit Den Haag terugkeren met een besluit van Représentant Ramel, dus laten we daarop wachten.

Buiten stond de rest van Culemborgs revolutionaire sociëteit te joelen dat de omwenteling wel erg lang begon te duren. Zij drongen als derde golf nu ook de vergaderzaal binnen met in hun kielzog nog eens een handjevol gewapende Franse soldaten. De sfeer werd buitengewoon venijnig, sommige Raden begonnen toe te geven. Er werd gevraagd of er een schadeloosstelling zou zijn voor bestuurders die recognitie betaald hadden voor hun baantje. Een opstandeling die suggereerde dat dit wel geregeld zou worden, werd door een andere oproerkraaiër tegengesproken die riep dat dat geld maar bij de Prins van Oranje moest worden teruggehaald, die had het immers ook zelf in zijn zak gestoken. Tenslotte moest majoor Bertrand van het Franse garnizoen de patstelling doorbreken. Hij drong er bij het regeringscollege op aan nu maar de zaal te verlaten, de klokken werden geluid en tegenover de Franse officier legde de nieuwbakken municipaliteit haar eed af. Grafelijke Raad Holmberg kon geen genoeg nemen met de situatie zoals hij die bij terugkeer uit Den Haag aantrof. Op 16 februari werd onder leiding van Bertrand een vergadering gehouden van afgezette en aangetreden bestuurders. De beschikking van Représentant Ramel maakte wel indruk op de commandant en zelf

was hij best bereid de omwenteling terug te draaien, het oude bestuur had immers steeds goed voor zijn manschappen gezorgd. Hij vreesde echter voor muiterij onder zijn lagere en radicalere officieren en besloot daarom dat de *Réprésentants du Peuple* in Den Haag maar een nieuw arrest moesten uitvaardigen om te bevestigen dat het oude College van Raden en Magistraat weer in hun ambten hersteld moest worden.

Beide partijen zonden afvaardigingen naar Den Haag om hun zaak te bepleiten. De volgende dag al (17 februari '95) had de partij van Holmberg een gunstig besluit in handen: '... que ces citoyens continueront l'exercice de leurs fonctions, ...'. Pas tien dagen later zou de revolutionaire delegatie van de provisionele vertegenwoordigers van het Volk van Culemborg in Den Haag arriveren. Die lieten zich helpen door een Provisionele Representant (Statenlid) van het Volk van Holland, een zekere B. Blok die net als Daendels in '87 naar Frankrijk had moeten vluchten, bij zijn terugreis in '95 verzeild was geraakt in Culemborg en daar de plaatselijke patriotten had leren kennen. Blok gaf de juiste adviezen: op 2 maart vernietigde Alquier, de plaatsvervanger van Ramel, diens twee voorgaande besluiten. Bertrand diende de revolutionaire regering als het bevoegd gezag aan te stellen.

De 'aanhangers van den gewezen Tyran', zoals Daendels himself in een dreigbrief de oude magistraat bestempelde, legden nu het hoofd in de

schoot, tenminste voorzover het municipaliteit betrof. In de stad werd op 6 maart weliswaar ook de schepenbank vervangen door een revolutionair 'Comité van Justitie' en werd overloper Aansorgh aangesteld als 'maire' (openbaar aanklager), de voortzetting van het oude drostambt, maar de grafelijke Raad claimde dat de overige bestuurszaken, die los van de stad stonden, gewoon door hen uitgeoefend moesten worden. Op 18 maart ging er dus opnieuw een petitie naar *Réprésentant Ramel* in Den Haag met de vraag of de Raad inderdaad gewoon zijn rol als beroepsinstantie, rekenkamer en hoogheemraadschap kon blijven vervullen. Een antwoord bleef uit en in april trok Raad Holmberg maar weer eens persoonlijk naar Den Haag. Op 19 april tekende Ramel met een *ferm Salut et Fraternité* zijn besluit: *Les anciennes loix devront subsister, Citoyens, jusqu'à ce qu'il y en ait d'autres pour les remplacer.* De Raden bleven in functie voorzover het hun grafelijk zaakwaarnemerschap betrof; wat betreft de winsten verliesrekening van het graafschap waren zij, nu de graaf zelf het land uit was en zijn persoonlijke goederen door Frankrijk in beslag waren genomen, rechtstreeks verantwoording verschuldigd aan de vertegenwoordigers van het Franse volk.

De revolutionaire patriotten hebben nog wel geprobeerd het bestuur over het graafschap naar zich toe te trekken. Tegen de oude Raad in richtten zij met hun companen uit Goilberdingen, Everdingen en Zijderveld de zogenaamde 'Landelijke Vergadering' 's Lands van Culemborg.

borg' op (18 maart 1795). Dit college, waarin onder anderen bakker Rademaker en stadsdokter De Groot zitting hadden, regelde de buitenlandse politiek van ons graafschap. Immers – even afgezien van de Franse bezetting – meenden zij dat 'hunne voormalige graafschap, schoon klein in omtrek en gering in volkrykheid, ..., gelyk stond met de mogenheden van Europa'. Medio mei stuurde de Landelijke Vergadering een afgevaardigde naar Den Haag om de oude Raadkamer door volkscommissaris Alquier aan de kant te laten zetten. Op 27 mei werd echter met het Haagse Verdrag de vrede getekend tussen Frankrijk en de Republiek der Verenigde Provinciën: de Bataven mochten weer hun eigen boontjes doppen, handtekeningen van Franse Représentants waren niet meer nodig. De Culemborgse partijgangers moesten het met elkaar maar uirvechten.

Culemborgs onafhankelijkheid was in die eerste vijf oorlogsmaanden van 1795 een evident troebele zaak. Het benoemen van bestuurders gebeurde, zoals we hierboven gezien hebben, in wezen door de Fransen wanneer de Culemborgers er zelf niet uit kwamen. Het college van Raden bleef na Ramels arrest van 19 april officieel functioneren als instantie voor hoger beroep, maar door het decreet van de Convention Nationale uit juli '94 (waarbij lokale ambtenaren in veroverde landen gehandhaafd bleven) was strafrechtspleging alleen mogelijk met instemming van de Franse Représentants. Weliswaar was de kersverse 'maire' Aansorgh in Utrecht nog wel om die toestemming gaan vra-

gen, maar door ziekte geveld kwam de ijverige overloper pas maanden later zonder antwoord weer terug in het Culemborgse. Het innemen van belastingpenningen bleef eveneens toevertrouwd aan de oude Raad, die nu echter niet langer de graaf vertegenwoordigde maar als boekhouder optrad voor het Franse bestuur. Kortom, Culemborgs zelfstandigheid was, zoals de Fransen al in '94 bedacht hadden voor de bezittingen van Willem V, stevig onder 'sauvegarde et protection de la République française'.

Het einde van de financiële zelfstandigheid

Na de vrede van 27 mei '95 werd de chaos omtrent Culemborg zo mogelijk nog groter. De Fransen hadden namelijk al in februari laten uitrekenen wat de privébezittingen van Willem V nu precies waard waren. Het rendement bleek negatief: per jaar moest f 90.000,- worden toegelegd op het kapitaal van de voormalige stadhouder. Geen wonder dat de Fransen in het Haagse Verdrag het volgende artikel opnamen: 'La République Française abandonne à la République des Provinces-Unies tous les biens immeubles de la maison d'Orange...' Als een hete aardappel deed de Franse Republiek afstand van het verlieslijdende stadhouderlijk vermogen. Of dit abandon ook overdracht van eigendom behelsde is nog steeds onderwerp van discussie onder rechtsgeleerden (Van Weel, p. 145).

Na de vlucht van Willem V hadden diverse provinciale Staten Willems bezittingen weliswaar in bewaring genomen in het belang van de

rechthebbende, maar wie dat was – de gevluchte stadhouder, de Franse overheid, de Generaliteit of de Staten zelf – was hen geheel en al onduidelijk. De provinciale bewarings- of sequestratiecommissies bleven ook na de vrede van 27 mei het beheer over de stadhouderlijke boeken voeren, maar de Provisionele Representanten ontkenen dat het Franse abandon impliceerde dat zij de boedel hadden aanvaard. Gezien het negatieve saldo een verstandige beslissing, maar deze onduidelijkheid leidde in de zomer van '95 in Culemborg tot wilde taferelen.

Op 22 juni werd de ontvanger Van Hees, die vanouds de verpachting der accijnzen had georganiseerd, opgeroepen te verschijnen voor de 'Landelijke Vergadering 's Lands van Culemborg'. Daar verklaarde hij dat hij alleen verantwoording schuldig was aan de Gelderse Commissie tot Administratie der Goederen van de gewezen Stadhouder. Dit antwoord wekte de razernij op van de Landelijke Vergadering: die hadden namelijk drie weken eerder met veel 'Gelijkheid, Vrijheid en Broederschap' geproclameerd dat de waardigheid van graaf en Raden vervallen en vernietigd was en dat de Landelijke Vergadering als voorlopige representant van de soevereine Kuilenburgse volkswil zou optreden. De trouwe Van Hees werd ter plekke tot verrader verklaard en ontslagen, niemand mocht hem een cent betalen. In een brief aan de Gelderse Commissie eiste de Landelijke Vergadering de vrije beschikking over deze kassen op. Die commissie verscheen op 30 juni – de vaste dag voor de verpachting – in het gezelschap van

Van Hees op het stadhuis aan de Markt. Het gewapende vrijkorps rukte in volle sterkte uit om de revolutie te beschermen, Van Hees werd met veel sabelgekleetter uit de zaal verwijderd, maar niemand dorstte de Geldersen te krenken: de accijnzen werden verpacht en de inkomsten werden braaf door Van Hees geadministreerd.

In september '95 besloot de Gelderse Landdag de comptoiren die Van Hees beheerde voorlopig aan de Landelijke Vergadering 's Lands van Culemborg te gunnen onder het strikte beding dat de immense staatsschuld die sinds het Nijmeegs regime (1720-1748) nog steeds op Culemborg rustte met deze inkomsten zou worden afgelost. Dit was overigens slechts een tactische concessie om de onderhandelingen vooruit te helpen die tussen Gelre en Culemborg werden gevoerd over incorporatie. Van eind '95 tot begin '97 betaalden de Culemborgers zo een deel van hun belastingen aan het eigen bestuur. In februari en maart 1797 liep Culemborgs financiële zelfstandigheid echter forse klappen op. Allereerst was daar het besluit van de Nationale Vergadering – sinds 1 maart 1796 de opvolger van de Staten-Generaal – dat ook Culemborg een lokaal comptoir der convoijen en licenten moest aanvaarden, een bijkantoor van het Marinenetwerk dat op unie-niveau toezag op de betaling van invoerrechten. Een beroep op vormfouten, scheldbrieven en zelfs fysiek geweld hielpen de Landelijke Vergadering niet te ontsnappen aan de instelling van zo'n comptoir.



dit nationale beheersorgaan, maar na de tellen rond het douanekantoor was deze centralisatie een duidelijk signaal voor de Culemborgers wat er met een eenheidsstaat werd bedoeld.

Het doek viel definitief voor Culemborgs (halve) financiële zelfstandigheid met het besluit van de Constituerende Vergadering d.d. 20 april 1798 waarmee alle comptoiren en andere gesequestreerde goederen van de vroegere stadhouder 'nationaal' werden

De tweede gevoelige tik kwam in maart '97. De Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek nam toen het besluit ook de boekhouding van Culemborg onder te brengen bij het landelijke 'College van Administratie over de door de Fransche Republiek geabandonneerde goederen van de Vorst van Nassau'. Dit college was in april 1796 opgericht door de Nationale Vergadering om het beheer over te nemen van de diverse provinciale sequestratiecommissies, opnieuw met de uitdrukkelijke bepaling dat deze centrale administratie niet impliceerde dat de Republiek zich het bezit van Willem V toeëigende. De Culemborgse rekeningen waren nog 11 maanden buiten schot gebleven van

verklaard: het totaal aan baten en lasten van de goederen der Oranjes vloeiden nu in de staatskas van de één en ondeelbare Bataafse Republiek.

Het einde van de soevereine staat

Na het Haags Verdrag van 27 mei 1795 – wij vermelden het hierboven al – riep op 2 juni de Landelijke Vergadering 's Lands van Culemborg deze aloude heerlijkheid uit tot soevereine staat. En zoals passend voor die tijd, moesten er verkiezingen worden uitgeschreven. Bestuurders konden anno 1795 natuurlijk niet langer worden benoemd door heren, graaf of raden, maar dienden te worden gekozen als uiting van de

souvereine volkswil. Werd Culemborg een heuse democratie? Nee, niet bepaald: de patriotten wisten heel goed, hoe populair de afgezette grafelijke ambtenaren waren in de stad. Elders in Nederland hadden Oranjegezinde reactionairen met steun van de kiezers ook aan de macht kunnen blijven. Daarom ontwierp de municipaliteit een sluw verkiezingsreglement. Huisbedienden, uitkeringsstrekkers en moedwillige bankrousters kregen bij voorbaat al geen stemrecht. 'Aanklevers' van de oude constitutie en contrarevolutionairen werden insgelijks van het actieve kiesrecht uitgesloten, zulks ter beoordeling van een zestal commissarissen die in drie stadsdistricten de lijst van stemgerechtigde kiezers moesten samenstellen. Tenslotte moest elke kiezer een eed afleggen op de rechten van de mens en de burger, en de voorgaande regeringsvorm afzweren. Van de 2400 inwoners zouden er zodoende uiteindelijk slechts 128 aan de verkiezingen deelnemen, merendeels leden van het gewapende vrijkorps. Geen wonder dat overbekende revolutionairen als Van Driel, De Groot, Van der Leeden en Rademaker in het nieuwe stadsbestuur werden gekozen.

Merkwaardigerwijs weigerden vier van hen, waaronder stadsarts De Groot, op 30 juli '95 de eed af te leggen. Al hun mooie bedoelingen ten spijt, moeten we toch zeggen dat de Culemborgse patriotten er een rotzooitje van maakten. Al eerder hadden nieuwlichters moeten toegeven dat het stadsbestuur voor hen een tandje te hoog was. Een week na Ramels be-

schikking dat de oude magistraat moest wijken voor de revolutionaire municipaliteit, nam het lid Van Lakerveld in maart alweer ontslag met de woorden: 'dewijl ik rondborstig durf verklaren geen genoegsaame kunde te hebben om zulke groote zaaken van stads bestier in ordre te helpen handhaven'. Vijf dagen later bedankten nog eens twee 'Provisionele Representanten van het Volk van Culemborg' voor de eer. En wie had na mei nog iets gehoord van maire Meester Samuel Aansorgh, de grafelijke Raad die patriots drost werd?

Daags na het plaatsnemen van de vrijheidsboom kwam de sociëteit bij het College van Raden en Magistraat schooien om geld voor het feest van de vorige dag. Uit eigen zak laptten Bosch, Holmberg, Von Schenck en Aansorgh tien gulden de man. In 1796 – als Culemborg een nationaal probleem is geworden – zal de Staten-Generaal een rapport ontvangen waarin beschreven wordt hoe Culemborgse arbeiders per week 12 florijn beschermingsgeld moesten betalen aan het vrijkorps zonder te weten waarvoor dat belastinggeld bestemd was. Wie deze tax niet kon opbrengen had geen andere keus dan gedwongen dienst te nemen bij het vrijkorps dat van betaling was vrijgesteld. De opbrengst diende bijvoorbeeld voor het tractement van het nieuwe stadsbestuur dat zichzelf vier keer zo hoog beloofde als de oude regenten. En natuurlijk voor de nodige feesten in herberg 'De Toelast'. Dit rapport van de toenmalige Raad van State aan de Staten-Generaal legt keihard vast dat '... het Committé Revolutionair

bestaan heeft uit personen welke wegens immoreel gedrag, vorig derangement van hunne finantien of door minder doorzicht en kunde, tot dat werk geheel ongeschikt waren'.

De constante factor bij het oplossen van de staatkundige problemen rond Culemborg bleven de voormalige Raden Holmberg, Von Schenk en Bosch. Nog in januari 1797, twee jaar na de overtocht van Pichegru, zullen zij met hun 'Memorie nopens den Politiquen en Financiëlen staat van de stad en lande van Culemborg' de Commissie tot de Zaaken van Buren en Culemborg voorzien van feitenmateriaal omtrent Culemborg. Deze commissie was in maart '76 door de Nationale Vergadering ingesteld om haar te adviseren over de vereniging van Culemborg met Gelre. 'Vereniging' en 'incorporatie' waren in de nationale politiek destijds trefwoorden met eenzelfde gewicht als ons huidige 'decentralisatie' of 'regionalisering'.

De vrije heerlijkheden Acquoy, Leerdam en IJsselstein uit het bezit van Willem V lieten zich in maart 1795 al overtuigen dat zij zich het best konden aansluiten bij Holland. De stad Buren daarentegen wees eenzelfde voorstel tot inlijving bij Gelre af. De Burenaren merkten op dat zij nog prijs stelden op hun onafhankelijkheid en dat zij zelf wel een vredesverdrag met Frankrijk zouden sluiten. De nieuwe municipaliteit van het lage gerecht Everdingen, Zijderveld en Goilberdingen lokte bijna een Gelderse annexatie uit van ons graafschap door te suggereren

dat de schenking uit 1748 aan Willem IV door het Kwartier van Nijmegen nietig was. Tijdens een bijeenkomst op 27 maart '95 in herberg 'De Toelast' verzekerde de Landelijke Vergadering - net een week in functie als tegenhanger van de grafelijke Raadkamer - aan de gezanten van het Kwartier van Nijmegen dat Culemborg over aansluiting geen besluit kon nemen zolang het bezet was door de Franse troepen. Een beroep door Gelderse geëmmiteerden in de Staten-Generaal op de ons inmiddels welbekende Ramel om Culemborg over te dragen aan het Kwartier van Nijmegen, kwam te laat. Het Haags vredesverdrag van mei maakte een eind aan de Franse bevoegdheden over Willems bezit en de Landelijke Vergadering riep Culemborg uit tot soevereine natie.

Daarom probeerden de Geldersen het op 28 juni weer, maar wederom kon inlijving geen doorgang vinden. Ditmaal voerde de Landelijke Vergadering 's Lands van Culemborg aan dat zolang de sequestratie van de comptoiren voortduurde, er ook geen overeenkomst gesloten kon worden over hoeveel Culemborg zou bijdragen aan de lasten van Gelderland. Een concessie in september die Culemborg beperkt zelfbeschikking gunde over de omstreden kassen van Van Hees, vermocht de Landelijke Vergadering niet te vermurwen: in november '95 werden de incorporatie-onderhandelingen afgebroken. Ook in Buren zat het de Geldersen niet mee: bij volksstemming werd ook daar in januari '96 het verenigingsverdrag met Gelre verworpen. Onder dreiging van wapengeweld

dwong men de Burenaren in maart '96 dit verdrag alsnog te aanvaarden, maar met Culemborg sprong Gelderland een stuk omzichtiger om. De immense hypotheek die na de verpachting der revenuen in 1720 op Culemborg was blijven rusten en in 1773 was overgenomen door de Generaliteits-Rekenkamer, maakte van Culemborg wel de heetste aardappel onder stadhouder Willems bezittingen.

Willems bezittingen

Ten einde raad stelde de Nationale Vergadering op 9 maart 1796 een 'Commissie Culemborg' in om haar te adviseren over het Culemborgse verzoek beslissingen te nemen over welke rechten van graaf Willem aan het 'Volk van Culemborg' toekwamen. Gelre en Culemborg werden het eens over incorporatie maar tot de bedongen opheffing van het sequester wenste de Nationale Vergadering niet te besluiten. Zij gelaste de 'Commissie tot de Zaaken van Buren en Culemborg' tot een descente en lieue. Ons gewapende vrijkorps begroette de Haagse parlementariërs met een parade en saluutschoten; permanente bewaking van hun onderkomen 'De Toelast' weigerden de commissieleden vriendelijk doch beslist. Le tout Culemborgue was aanwezig die eerste week van augustus '96: municipaliteiten van Culemborg en van Everdingen, Zijderveld en Goilberdingen, de Landelijke Vergadering 's Lands, de dijkscolleges, de bewaringscommissie van de Gelderse Staten en zelfs good-old Holmberg de Beckveld met zijn voormalige grafelijke Raadkamer was present. Ondanks dit werkbezoek liet een eindrapportage

van de Commissie op zich wachten tot maar liefst februari '97, bijna een jaar na haar aanstelling.

De laatste maanden van 1796 had de Nationale Vergadering namelijk grotere zorgen dan Culemborgs volkenrechtelijke status. Er moest een nieuwe grondwet komen voor de Bataafse Republiek, liefst een constitutie die de federale organisatie van Nederland omvormde in een moderne eenheidsstaat. Een eerste ontwerp uit november '96, te weinig unitarisch naar de zin der oprechte patriotten, kon pas na maandenlang delibereren en amenderen in augustus '97 als het 'Dikke Boek' ter goedkeuring worden voorgelegd aan de bevolking. Een praktisch probleem was bijvoorbeeld dat over het 'Plan van Constitutie' provinciegewijs gestemd moest worden. Maar Culemborg en Buren maakten na opschorting van de onderhandelingen met Gelre van geen enkele provincie deel uit, hoe moest daar dan over de ontwerpgrondwet worden gestemd, vroeg men zich in Kamervragen af. Daar moest de Commissie tot de Zaaken van Buren en Culemborg nog maar een tweede rapportje aan wijden, besloot de Nationale Vergadering. Dat kwam eind maart '97 uit en bevatte voor Culemborg een fatale vertaalfout. De commissie was in het Haagse vredesverdrag gedoken en had daar de zinsnede over het abandon der grafelijke goederen aangetroffen. Zij interpreteerde deze bepaling echter als zouden daarmee alle bestuurlijke rechten op Culemborg zijn overgegaan op de Bataafse Republiek. Op het 'Volk van Culemborg' gingen

geen rechten over van graaf Willem, niks souvereiniteit, einde oefening. Gelderland kon in Culemborg de volkstaadpleging organiseren, volgens het ontwerp hoorde de vrijstad tot het nieuwe Departement van de Waal zonder enige bijzondere staatkundige aanspraken.

Nog eenmaal verhief de patriotse Landelijke Vergadering 's Lands van Culemborg zijn trotse stem in een protest aan de Nationale Vergadering: '... De Russische alleenheerschers, representanten, schenken (het is bekend) aan den verdienstelijken man eenig honderdtallen van boeren. De Fransche Republikeinen zouden dan aan de Bataafsche Republiek eenige duizende van Culemborgers en Buurenaren geschonken hebben! Is iets, zoo verwoestend voor de beginselen, zelfs in de minste graad waarschijnlijk? Is het bestaanbaar met zig zelven, dat de Franschen gezegd zoude hebben: Bataven, gij zijt vrij; dat hunne representanten dit te Buuren afgekondigd en met betrekking op Culemborg in den Hage verzekerd hebben zouden: maar dat zij eigenlijk zouden hebben gemeend: Culemborgers, Buurenaren, gij zijt slaven, wij doen u, schoon Bataven zijnde, present aan uwe mede Bataven?'

Zoals in de rest van Nederland werd ook in Culemborg in augustus '97 de nieuwe grondwet met vrijwel algehele stemmen verworpen. De ultra-unitarische staatsgreep van 22 januari 1798 door Pieter Vreede onder bescherming van de Franse opperbevelhebber Joubert en zijn Bataafse collega Daendels maakte aan alle de-

batten een end. Als bij een echte putsch werden federalisten, orangisten en andere reactionairen gearresteerd. Met hulp van Franse troepen werd het bestuursapparaat van hoog tot laag gezuiverd; nieuwe regeerders moesten met een eed het oude regime afzweren. De macht in Nederland kwam te liggen bij een vijf koppen tellend 'Intermediair Uitvoerend Bewind'. De Landelijke Vergadering 's Lands van Culemborg gaf het verzet tegen incorporatie op, erkende de nieuwe 'Constituerende Vergadering' in Den Haag en doopte zich op 22 januari om tot 'Intermediair Administratief Bestuur van het gewezen Landschap Culemborg'. De Culemborgse souvereiniteit was definitief ten einde.

Geraadpleegde literatuur

- A.J. van Weel, *De Incorporatie van Culemborg in de Bataafse Republiek* (De Walburg Pers, Zutphen, 1977).
- W. Fritschy en J. Toebes, Red., *Het Ontstaan van het Moderne Nederland - Staats- en Natievorming tussen 1780 en 1830* (Uitgeverij SUN, Nijmegen, 1997).
- J.I. Israel, *The Dutch Republic - Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Clarendon Press, Oxford, 1998).
- A. Jourdan et J. Leerssen, Eds., *Remous Revolutionnaires: République Batave, Armée Française* (Amsterdam University Press, Amsterdam, 1996).

Een aardappelsiroopfabriek te Culemborg (1833 - 1848)

R.H.C. VAN MAANEN

IN 1833 WERD in Culemborg door de ondernemer Willem Frederik van Dort een aardappelsiroopfabriek opgericht. In deze fabriek werd een stroop vervaardigd die als surrogaat van suiker in de banketbakkerij diende; ook werd zij wel gebruikt bij de fabricage van azijn en likeuren. Tevoren was Van Dort al eigenaar geweest van een soortgelijk bedrijf in Oudewater. Waarom de productie vanuit Oudewater naar Culemborg werd overgebracht, is onbekend.¹

Van een aanvraag voor een hinderwetvergunning door Van Dort heb ik in de Culemborgse archieven overigens niets teruggevonden. Dit mag opmerkelijk worden genoemd, omdat ook in de 19e eeuw een dergelijke vergunning noodzakelijk was voor bedrijven die hinder konden veroorzaken. Nu bracht de aardappelverwerkende industrie inderdaad veel milieuvervuiling met zich mee, met name door de lozing van verontreinigd spoel- en afvalwater. Ook waren er dikwijls klachten betreffende stankoverlast. Van dergelijke klachten over het Culemborgse bedrijf van Van Dort is mij echter evenmin iets bekend.²

Hierbij dient evenwel te worden vermeld dat op de plaats waar Van Dort zijn fabriek oprichtte, al vanaf 1757 een ros- of paardenoliemolen had bestaan (een oliemolen die werd aangedreven door een of meerdere paarden).³ Deze oliemolens veroorzaakten destijds veel geluids- overlast. Het zogenaamde 'slaan' van de olie uit de zaden was tot ver in de omtrek te horen. Bovendien waren oliemolens brandgevaarlijk,

enerzijds door de aanwezigheid van vuur ten behoeve van het verwarmen van de zaden, anderzijds door de vaten geperste olie die er waren opgeslagen. Het is dus goed mogelijk dat men de aardappelsiroopfabriek van Van Dort als een 'voortzetting' van de paardenoliemolens beschouwde.

Als brandstof gebruikte Van Dort de zogeheten Friese of Lange turf. In het oprichtingsjaar 1833 vroeg Van Dort namelijk om vrijstelling van de stedelijke belasting op turf, aangezien de betaling hiervan de fabriek 'aanmerkelijk bezwaarde'. Hij was deze belasting te Oudewater niet verschuldigd geweest. Tevens voerde hij aan dat zo'n vrijstelling eveneens zou gelden voor soortgelijke bedrijven te Gouda en Schoonhoven.⁴ Of Van Dort deze vrijstelling ook daadwerkelijk heeft verkregen, is niet bekend.

Bedrijfsresultaten

In haar eerste jaar te Culemborg draaide de fabriek met gunstige resultaten, en ook gedurende het daaropvolgende jaar werd aan de verwachtingen van Van Dort voldaan. In 1839 is zelfs sprake van een forse uitbreiding van de productie. Drie jaar later is de fabriek ondanks de hoge aardappelprijzen continu in bedrijf, dit in tegenstelling tot de aardappelmoutwijnbranderij van Van Hoytema; volgens het gemeenteverslag kon het fabrikaat met winst worden afgezet. In 1843 ging het echter al minder goed met de onderneming; de afzet was toen teruggelopen. Dan beginnen de rampzali-

ge jaren, ingeleid door het mislukken van de aardappeloogst in 1845. De fabriek staat vanaf dat jaar stil en wordt voor het laatst vermeld in het gemeenteverslag van 1848.

Het fabrieksterrein

Maar waar heeft het bedrijf van Van Dort nu precies gestaan? In ieder geval moet er vers water in de directe omgeving van de fabriek zijn geweest; dit werd immers gebruikt bij het schoonmaken van de aardappelen en tijdens het fabricageproces. Uiteindelijk moest het vervuilde spoelwater ook weer kunnen worden geloosd.

In het bevolkingsregister van Culemborg uit 1840 wordt als vestigingsplaats van de fabriek de 'Molenstraat nr. 412' opgegeven. Deze Molenstraat draagt thans de benaming Buitenmolenstraat. Uit dit bevolkingsregister kan tevens worden afgeleid dat de huizen in deze tijd doorlopend genummerd waren: vanaf de Varkensmarkt liep de huisnummering via dezelfde Molenstraat door naar de toenmalige Westenburgwal. Langs deze Westenburgwal liep ook de stadsgracht, waardoor de aan- en afvoer van water was gewaarborgd. Via een sluisje werd namelijk van tijd tot tijd water uit de Lek ingelaten, ten einde het water in de grachten te kunnen verversen. Blijkbaar was het rivierwater in deze tijd dus nog schoon.

Volgens Beltjes bezat de stad Culemborg omstreeks het midden van de 17e eeuw twee windmolens en in de binnenstad nog een rosmolen. Een van deze windmolens zou volgens hem

hebben gestaan aan het einde van de Buitenmolenstraat, ongeveer op de plaats van de tegenwoordige windmolen 'De Hoop'.⁵ Inderdaad is op de bekende plattegrond van de stad Culemborg door Joannes Blaeu uit 1650 aan de noordwestzijde van de Nieuwstad keurig een molen ingetekend. Ook de kaart van de stad en het graafschap Culemborg door Marlet de Roussy uit 1749 beeldt deze molen nog af, dit in tegenstelling tot de 'Platte-grond der Stad Culemburgh' door Jacob Perrenot uit ca. 1760; op deze laatste kaart komt de windmolen niet meer voor en is ter plekke een leeg perceel te zien.

Na het verdwijnen tussen 1749 en 1757 van de 17e-eeuwse windmolen werd op ongeveer dezelfde plaats een paardenmolen gebouwd. Deze rosmolen moet dan vóór of uiterlijk in 1833 zijn gesloopt.⁶ Op de plaats van de rosmolen werd vervolgens de aardappelsiroopfabriek van Van Dort gevestigd, die later weer werd vervangen door de windmolen 'De Hoop'.

Blommers onderschrijft ten dele deze conclusie. Weliswaar rept hij niet van een aardappelsiroopfabriek, maar wel stelt hij dat op de plaats van de korenmolen voorheen een rosmolen had gestaan.⁷

Ook Schipper vermeldt dat de huidige molen 'De Hoop' op de plaats staat van een paardenmolen. Deze paardenmolen komt zoals gezegd niet voor op de reeds genoemde kaart van Perrenot, maar is wel afgebeeld op een - eveneens door Perrenot vervaardigd en uit ca. 1760 daterend - 'plattegrondje' van Culemborg. Nog in

1805, aldus Schipper, werd deze rosmolen vermeld. In 1836 zou het erf echter onbebouwd zijn geweest.⁸ Pas in 1853 liet J.H. van Soelen uit Tiel er een stenen stellingmolen, genaamd De Hoop, neerzetten.⁹

In 1833 wordt in verschillende archiefbronnen echter uitdrukkelijk vermeld dat de aardappelsiroopfabriek van Van Dort gebouwd werd op de plaats van een voormalige paardenoliemolen. Toch kwam ik in het Culemborgse gemeentearchief geen verkoop tegen van een perceel aan Van Dort omstreeks 1833. Dit is opmerkelijk, aangezien Blommers vermeldt dat de grond tijdens de verkoop in 1852 gemeenteeigendom was.

Notariële archieven werpen echter meer licht op deze zaak. Op 21 mei 1833 wordt voor notaris Van der Meer een akte opgesteld tussen Gereke de Jongh en Michiel Hymans Isakzoon, kooplieden en beiden wonende te Culemborg, enerzijds en Van Dort, koopman en wonende te Oudewater, anderzijds. Voor f 1.500 wordt Van Dort eigenaar van een gebouw dat vroeger gebruikt was als paardenoliemolen, met schuur, pakhuis, stalling voor paarden en koeien, met erf, staande en gelegen in de Nieuwstad in de Molenstraat, aan weerszijden belend door de Westerburchwal en de erven Baars (kad. sec. I nr. 684). Het binnenwerk van de molen, dat kennelijk nog steeds bruikbaar was, bleef echter eigendom van De Jongh en Hymans. In deze akte wordt tevens terugverwezen naar twee eerdere verkopen in 1812 en 1832.¹⁰

Bij de definitieve lokalisering van de molenwerf

doet zich het probleem voor dat de grond oorspronkelijk eigendom was van Domeinen en pas later (volgens Blommers in het begin van de 19e eeuw) in het bezit van de stad Culemborg kwam. De rosmolen wordt dan evenwel niet gelokaliseerd op de Westerburchwal nr. 412 (waar volgens het bevolkingsregister uit 1840 de aardappelsiroopfabriek heeft gestaan), maar op nr. 414! Bovendien wordt bij de door Blommers aangehaalde verkoop in 1852 het bewuste perceel kadastraal aangeduid als nr. 688. Ook in de hinderwetvergunning, afgegeven door Gedeputeerde Staten aan de Tielse molenaar Van Soelen, wordt gesproken van een perceel grond, genaamd de Molenwerf, kad. sec. I nr. 688.

Onder enig voorbehoud wil ik daarom stellen dat de 'De Hoop' niet op de plaats van de aardappelsiroopfabriek is gebouwd, maar op een perceel dat eraan grensde. Waarom dit perceel Molenwerf werd genoemd, is mij niet duidelijk.

Overigens heb ik tot nu toe in het notarieel archief over de periode 1845-1853 nog geen gegevens kunnen vinden over de verkoop van de aardappelsiroopfabriek na de sluiting van de bedrijfsplootten. Wel trof ik enkele akten aan betreffende de verkoop van meubelen en ontorende goederen door Arnoldus en Gerrit van Dort. Na 1849 wordt Willem Frederik van Dort niet meer als hoofdbewoner vermeld in de Culemborgse bevolkingsregisters.

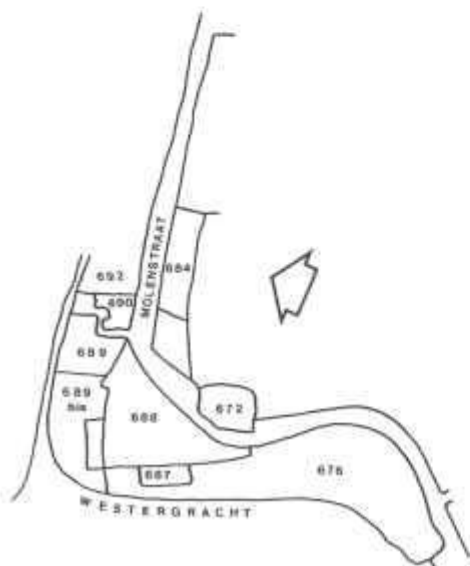
Het fabricageproces van de aardappelsiroop

Dankzij een octrooiaanvraag uit 1829 door P.C. Oliviers, werkzaam op de aardappelmoutwijnbranderij te Poederoyen, weten we nauwkeurig hoe aardappelsiroop en -azijn destijds werden vervaardigd. Nadat de aardappelen eerst waren schoongemaakt, werden ze op de raspmolten tot een fijne brij geraspt of gemalen. De brij werd hierna gezeefd, waardoor men aardappelmeel verkreeg, alsmede een hoeveelheid afval, bestaande uit te grof 'aardappelmerg'. Vervolgens werd dit meel net zo lang gewassen in voortdurend verversd water tot het zuiver en glanzend wit was geworden. Hieruit blijkt eens te meer dat schoon water een eerste vereiste was voor deze vorm van industrie; dit gold en geldt ove-

rigens voor de gehele aardappelverwerkingsindustrie.

Het natte meel ging vervolgens in een koperen ketel, die aan de binnenzijde vertind was en een inhoud had van ongeveer acht okshoofden. Deze ketel werd voor een kwart gevuld met water, waarin een mengsel van 'groen meel' (ongedroogd graanmeel) en vitrioololie (op 1.000 pond groen meel 16 pond vitrioololie) werd opgelost.¹¹ Nadat het water aan de kook was gebracht, werd geleidelijk het aardappelmeel toegevoegd om een 'zoet nat' te verkrijgen. Men liet het geheel vier à vijf uur goed doorkoken. Nadat het vuur gedooft was, werd gemalen krijt toegevoegd om het aanwezige zuur te neutraliseren. De zuurgraad controleerde men door middel van lakmoespapier: wanneer dit niet meer rood werd, was de zuurgraad voldoende afgenomen.

Nadat op de bodem een bezinksel was ontstaan, werd het mengsel afgetapt en in een kuip gegoten, waarna de ketel kon worden schoongemaakt. Ook in deze kuip liet men het nog aanwezige bezinksel op de bodem neerslaan, waarna men het mengsel opnieuw aftapte en weer in de ketel teruggoot. Vervolgens werd de inhoud van de ketel net zolang gekookt tot het aanwezige vocht was verdampd en een dunne siroop was overgebleven. Deze siroop werd nogmaals in een kuip gegoten om de nog aanwezige gipsdeeltjes, ontstaan uit de reactie tussen vitrioololie en krijt, te laten bezinken. Hierna was de siroop helder en gereed voor verdere bewerking of voor de verkoop.



Noten

1. In het bevolkingsregister van Oudewater uit 1829 komen we twee siroopfabriqueurs tegen: de vijftig jaar oude Cornelis van Dam (tijdens zijn leven ook raadslid en assessor) en Willem Frederik van Dort. Bovendien stuiten we op een verrassing: Van Dort blijkt namelijk te zijn geboren in Culemborg! In 1829 is hij negenentwintig jaar oud, ongehuwd en woonachtig op de Donker Gaarde nr. 466 te Oudewater. Volgens het doopregister te Culemborg is Van Dort echter op 3 maart 1790 gedoopt (mededeling van H.P.J.E. Merkelbach). Van Dorts vader was Roelof van Dort (* Utrecht 1739), gehuwd met Femma Keyzer, en onder meer zilversmid in Culemborg. In 1793 verhuisde hij met zijn gezin terug naar Utrecht. Wanneer Willem Frederik in Oudewater is komen wonen, wordt helaas niet vermeld, noch wanneer hij weer vertrekt. Volgens Van der Aa (deel III, p. 142) waren er in 1846 twee aardappelsiroopfabrieken in de stad Oudewater gevestigd. Van Dort wordt echter niet vermeld in de bevolkingsregisters van Oudewater uit 1839 en 1849. Hij zal dus vermoedelijk niet meer betrokken zijn geweest bij de rond 1846 aanwezige bedrijven.
2. Een soortgelijk bedrijf, gevestigd te Gameren in de Bommelerwaard, veroorzaakte wel stank- en afvaloverlast. In 1827 is sprake van ernstige vervuiling door de beide bedrijven in Oudewater. De gemeenteraad van Oudewater stelt dan ook maatregelen in het voor-
- zicht, ten einde het werpen van afval in de haven c.q. de rivier de IJssel te voorkomen. Helaas is de uitgaande brief niet bewaard gebleven, zodat we niet weten of Van Dort toen al fabrikant in Oudewater was.
3. Op 18 juli 1757 werd door de Culemborgse magistratuur aan de wijnkoopman George Beens en med. dr. Johan Frederikus van Leempoel de oprichting van een paardenoliemolen in de Nieuwpoortse Molenstraat aan de wal toegestaan. Het octrooi werd voor 25 jaar verleend op voorwaarde dat het hier een goede en 'convenable' plek betrof en de molen binnen een jaar in gebruik was. In 1766 verzochten zij het octrooi te mogen overdragen aan Teunis Hendriksz de Groot (verkoop 18 augustus). Dit is vermoedelijk de bewuste paardenoliemolen waarop later de aardappelsiroopfabriek gebouwd werd. Leempoel en Beens waren naast eigenaar van de paardenoliemolen ook eigenaar van de Culemborgse zeepziederij. In een toekomstig artikel zal ik de geschiedenis van de Culemborgse paardenoliemolens verder uitwerken.
4. In het archief van Oudewater heb ik tevergeefs gezocht naar stukken betreffende de oprichting van de hier bestaande fabrieken. Wel wordt in 1823 voor het eerst melding gemaakt van een aardappelsiroopfabriek te Oudewater, wanneer om vrijstelling van de gemeentelijke belasting op steenkolen wordt gevraagd. Dit wordt inderdaad toegestaan aan de fabrikant in kunstsiroop Johan Arnold

van Wetering. Van Dort sprak dus in 1833 de waarheid voor wat betreft de vrijstelling.

5. Den Hoed en Beltjes, 1971, p. 26.
6. In 1816 stonden te Culemborg in ieder geval twee paardenoliemolens, die aan acht personen werk boden tegen een weekloon van f 32. Zowel in 1816 als voorgaande jaren werd de (binnenlandse) afzetmarkt als vrij gunstig aangeduid.
7. Blommers, 1987.
8. Beltjes en Schipper, 1988, p. 28 en 179.
9. In 1852 werd de Molenwerf (groot 7 roeden 80 ellen) door de stad Culemborg voor f 500 verkocht aan molenaar Jilles van Soelen; voorheen huurde notaris J.G. van Kesteren (vanaf 1841) de grond.
10. In 1812 werd door Cornelis de Groot aan Pieter Hubertus Tukker een huis, oliemolen, pakhuys, schuur, stalling en erf staande en gelegen aan de Molenstraat voor 7.350 francs verkocht met als belendende percelen aan de ene zijde de Westerburchwal en aan de andere zijde Anton Baars. De iepebomen van De Groot mochten tot 1 april 1813 op het erf blijven liggen. Daarnaast bleef De Groot eigenaar van de in de bakken en vaten aanwezige olie en van de koeken en het zaad op de zolder; dit alles mocht daar tot 1 november blijven liggen. Het pakhuys was blijkens de akte verhuurd geweest aan Teunis den Hartog. In 1818 werd Maria Voorthuyzen eigenaar, toen haar man Pieter Hubertus Tukker overleed. Het huis, de oliemolen, schuur, stalling en het erf werden toen geschat op

f 3.500; de boerenwagen, de oliewagen en verdere gereedschappen, behorende tot de olieslagerij, met de paarden op f 766. Aan de Rotterdamse firma Twist en Compagnie stond toen een rekening van f 84 en 4 stuivers open voor gele verde traan. April 1819 verkocht zij, inmiddels gehuwd met notaris Hendrik Viervant, wonende te Abcoude, het gehele complex voor f 3.500 aan Bartholomeus en Hendrik Adriaan van der Mandele. De kooplieden Van der Mandele verkochten het geheel in 1832 voor f 1.800 aan De Jongh en Hymans. Het bestond toen uit de 'beklante' hechte sterke weldoortimmerde ros- of paardenoliemolen, van alle mogelijke gemakken voorzien met pakhuys, schuur, stalling voor zes paarden en een geheel nieuw gebouwde koeienstal en erf. Uitgaande van de term 'beklante' was de molen op dat moment nog in bedrijf. Behalve de molen kocht Van Dort in september 1833, dan al woonachtig in Culemborg, tevens voor f 50 van Jan Cornelis Smits een huis met erf, staande en gelegen aan de Molenstraat (kad. sec. I nr. 691).

11. Een okshoofd was 232-liter; een pond was in het Nederlands metricke stelsel 1 kilo.

Niet uitgegeven bronnen

Streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg (locatie Culemborg)

- Archief van de stad Culemborg, inv.nrs. 32, 34 en 132.
- Archief van de stad Culemborg nâ 1813, notulen van

de vergaderingen van het college van burgemeester en wethouders en de gemeenteraad, de ingekomen en minuten van uitgaande stukken, het kadaster en verder de inv.nrs. 1065-1068, 1940 en 2293.

Streekarchivaat West-Betuwe (locatie Geldermalsen)

- Archief van de Schout van den Broek en de heemraden van het gemeenland 1544-1838, inv.nrs. 1-2.
- Archief van het College van dijkgraaf en heemraden 's Lands van Culemborg 1531-1838, inv.nrs. 9 en 61.
- Archief van het polderdistrict Culemborg 1838-1954, inv.nrs. 505-508.

Rijksarchief Arnhem

- Archief Provinciale Staten, inv.nrs. 1571-1586.
- Archief Gedeputeerde Staten, inv.nr. 12.012.
- Archieven districtscommissarissen, inv.nrs. 717, 770 en 770.
- Archief notaris H. van der Meer, inv.nrs. 404-407, 417, 419-420 en 461.
- Archief notaris H.C. van der Meer, inv.nr. 2334.
- Archief notaris J.G. van Kesteren, inv.nrs. 443 en 453-454, 2302 en 2307.

Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage

- Archief Staatssecretarie

Gemeentearchief Oudewater

- Archief gemeente Oudewater, notulen schout en assessoren en gemeenteraad 1817-1848, ingekomen stukken 1823-1824, 1827, minuten van uitgaande stukken 1823 en 1827 en bevolkingsregister 1829, 1839 en 1849.

Literatuur

- Aa, A.J. van der, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden (13 delen; Gorinchem 1839-1851).
- Beltjes, P.J.W., 'Goud- en zilversmeden te Culemborg in de zeventiende en achttiende eeuw. Het kerkzilver van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Culemborg' in: Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre, XLIX (1940), p. 71-100.
- Beltjes, P.J.W. en P.W. Schipper, Culemborg. Beeld van een stad (Culemborg 1988).
- Blommers, A.J., 'Een molen met vragen: Stellingmolen De Hoop' in: Culemborgse 'Voet'noten, 1 (1987), p. 8-15.
- Blommers, A.J., 'Goede en beste zeep voor een modique prijs. Geotroyeerde zeepzieders in achttiende eeuws Culemborg' in: De Drie Steden. Regionaal-Historisch tijdschrift voor Tiel, Buren en Culemborg, 15 (1994)3, p. 24-31.
- Damama, D., J.M.M. de Meere en L. Noordegraaf, Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw. Supplement ('s-Gravenhage 1979).
- Hoed, J. den en P.J.W. Beltjes, Uit de geschiedenis van molens in het graafschap Buren en de steden Tiel en Culemborg (Zutphen 1971).
- Petersen, J.W. van en W. Zondervan, Oude ambachten en bedrijven achter Rijn en IJssel. Zutphen, 1972.
- Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid, Ned. Mij. ter bevordering van Nijverheid, 5e deel, 1839 (Haarlem 1840).
- Tielsch Stads- en Arrondissementsweekblad.
- Verhoeff, J.M., De oude Nederlandse maten en gewichten (Amsterdam 1983).

Herinneringen aan het huwelijk van Juliana en Bernhard

B. VAN SCHAİK

ALSOF HET GISTEREN plaatsvond, zo helder staan mij de gebeurtenissen voor de geest rond de voorbereidingen van de Oranjefeesten ter gelegenheid van het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernhard (7 januari 1937). Ik was toen acht jaar en in mijn geboort- en woonplaats Culemborg waren deze voorbereidingen in volle gang. De hele stad werd versierd en de verschillende straten en wijken wedijverden om als de beste voor de dag te komen. Zelfs als schoolkinderen streden wij al om het hardst voor de eer van de eigen straat, want die was natuurlijk het mooiste.

In onze eigen straat, de Kattenstraat, waren over de gehele lengte om de circa 5 meter aan weerszijden oranjegeverfde palen geplaatst. Daartussen waren over de rijbaan brede, oranje-keurige stroken gespannen, in een schuine richting zoals men dat ook bij jaloezieën toepast. Als je dan vanaf de 'Vier Hoeken' op de stoep bij Hoogsteder (nu Op den Kelder) de straat inkeek, was het alsof de hele Kattenstraat van een oranje dak was voorzien.

De eerdergenoemde palen waren oranje geverfd en mijn vader moest als schilder de verf leveren: oranje-keurige menie. De bewoners van de Kat-



Stoel, aangeboden door de gemeente Culemborg t.g.v. het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernhard (foto: Streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg).

De Kattenstraat
tijdens het
huwelijksfeest
in 1937.
(foto: Streek-
archivariaat
Tiel-Buren-
Culemborg).



tenstraat die over vrije tijd beschikten – en dat waren er nogal wat in de crisisjaren van de jaren dertig – namen het ‘schilderwerk’ wel voor hun rekening. ’s Avonds na gedane arbeid kregen zij op kosten van de gemeente een oranjebittertje.

In de weken voorafgaande aan de koninklijke bruiloft was natuurlijk ook al bij velen de vlag uitgestoken. Een bewoonster van de Katten-

straat echter, Floor Walg, die samen met haar broer Ruben een slagerij runde in het pand waar nu Philip Valkonet is gevestigd, had in haar ijver er geen erg in gehad dat zij de vlag verkeerd aan de vlaggestok had bevestigd; bij haar was het zodoende blauw-wit-rood. Dit leidde tot grote hilariteit bij de omstanders. Eén van de ‘schilders’, die alvast een neutje op voorschot had genomen, meende haar op haar

Floor Walg en haar broer Ruben voor
hun slagerij in de Kattenstraat
(foto uit ca. 1920).

onjuiste vlagvertoon te moeten attenderen door haar met een grote blokwitter, die hij vooraf in een pot met menie had gedoopt, op haar rug en zitvlak te porren. Het oranje stak wel mooi af op haar witte slagersjas! Zelf had het arme mens hier geen erg in, want zij holde haar huis binnen om kort daarop voor het bovenraam te verschijnen, de vlag binnen te halen en hem even later opnieuw uit te steken, nu met de kleuren in de goede volgorde. Toen zij weer naar buiten kwam en door de omstanders op haar oranjekeurige achterzijde werd attent gemaakt, volgde een heftige scheldpartij, hetgeen de pret alleen maar deed toenemen.

Zo kan ik nog wel even doorgaan, maar ik wil hier toch ook nog een andere kant van de zaak belichten. Eén van de organisatoren van de Oranjefeesten voor het huwelijk van Juliana en Bernhard, de heer Marinus Ligtermoet van de Westersingel – een vurig oranjeklant – had zich

in die dagen vanzelfsprekend bijzonder beijverd. Hij kwam echter, na slechts een korte ziekte, vrij plotseling te overlijden. Enkele dagen voor de koninklijke bruiloft werd hij ter aarde besteld en terwijl de rouwstoet voor deze oranjeklant door de versierde Kattenstraat ging, riep één van de straatbewoners, een man die niet uitblonk in piëteit: 'Zou-t-ie der nog waffanzen?'.

Mijn moeder, die dit had aangehoord, heeft de man daarop ernstig aangesproken en gezegd dat hij zich moest schamen zulke taal te bezigen en zo te spotten met een overleden plaatsgenoot, maar bovenal met de verschrikking van de dood, die toch een ieder van ons te wachten staat. Ik stond erbij als jongetje van acht toen zij deze woorden tot de man sprak en zij zijn mij steeds bijgebleven.

Enkele maanden later werd de vrouw van deze man ziek, zelfs ernstig ziek. Van gemeentewege had men voor het huis van deze mensen, waar de patiënte inmiddels op haar sterfbed lag, zelfs zand gestrooid om het geluid te dempen van de voorbijgaande paard-en-wagens, waarvan de wielen toen nog voorzien waren van ijzeren banden. Zo ging dat toen nog. Kort daarop, in het voetjaar van 1937, is deze vrouw gestorven. Haar man, die destijds door mijn moeder was terechtgewezen, kwam toen zijn spijt betuigen over zijn spotten bij de begrafenis van de Ligtermoet.



De Hemonyklokken en Dominee Bushoff

TH. BOSHOF & YVONNE JAKOBS

OP ZONDAG 21 MEI 1654 sloeg om ongeveer vier uur 's middags de bliksem in de toren van de Barbarakerk. Hierbij viel de torenspits brandend naar beneden en ook een groot deel van de kerk brandde uit (zie Voet, pp. 297-300). Alle in de toren aanwezige klokken smolten. Men gaf de gebroeders Hemony opdracht een op noten gegoten serie van negen klokken te gieten. Op de bes' klok stonden de namen van de predikanten Bushoff en Piscator. Ds Piscator (Visscher) werd in 1639 te Culemborg beroepen en overleed alhier in 1667. Hem viel tijdens het vrouwenoproer van 1650 de droeve taak ten deel twee arrestanten de dood aan te zeggen. Dankzij de genealogische naspeuringen van de eerste auteur weten wij nu ook meer over Ds Bushoff, die op de rand van Hemonyklok vermeld staat met de tekst 'Hermannus Bushoff, Minister Verbi Divini Anno 1654'

Ds Hermannus Bushoff stamde uit het geslacht Bus(sc)hoff dat een lange traditie kende van dienstbaarheid aan de kerk. Uit 1395 kennen we een Johan Busschoff die kerkheer te Vreden was. In 1424 vestigde een tweede Johan Busschoff zich als kerkheer te Deventer en in 1504 werd een Hermannus Busschoff kerkheer te Zutphen. Vanaf 1572 wordt de domineestitel gevoerd door Hermannus in Diepenheim. De vader van onze Hermannus, Bernardus Busschoff, was tot 1615 predikant te Oyen (Gelderland) en werd in dat jaar beroepen naar Zoelen.

Zoon Hermannus studeerde tot 1641 aan de Leidse Universiteit, werd in 1642 beroepen in zijn vaderstad Zoelen en kwam in 1654 naar Culemborg. Merkwwaardigerwijs heeft Hermannus Bushoff slechts kort hier het ambt bekleed. Of nu de brand van de Barbarakerk Hermannus deed besluiten dat er op zijn werk in Culemborg geen zegen rustte, of het voorbeeld van zijn stadgenoot Jan van Riebeeck hem inspireerde die in 1639 als onder-chirurgijn naar Batavia was vertrokken, is niet meer te achterhalen. Ds Hermannus vertrok op 20 september 1654 vanaf Texel met het v.o.c.-schip 'De Vogel Phoenix' naar Batavia om zich in de Oost aan het zieleheil te wijden van de daar wonende landgenoten.

Een afbeelding van dit schip is te zien in het 'Szepmuve-Setz' museum te Budapest. Het werd in 1653 geschilderd door Willem van de Velde Jr. Het is wel erg navrant dat nog geen vier maanden na de grote Barbarabrand de dominee van deze kerk het zeegat kiest op een schip met de naam Phoenix, de mythologische vogel die door de vonken uit zijn haar met nest en al verbrandt om vervolgens geheel verjongd en vernieuwd weer uit zijn as te herrijzen.

Na ruim zes maanden varen bereikte 'De Vogel Phoenix' Kaap de Goede Hoop in Zuid-Afrika waar de Culemborger Jan van Riebeeck nog maar net (1652) zijn bevoorradingsstation had gesticht. Proviant voor de rest van de reis naar Batavia werd ingenomen en enkele zieken wer-

den naar het hospitaal gebracht. Overleden bemanningsleden werden vervangen door aan de Kaap verblijvende zeelieden.

Ds Hermannus Bushoff arriveerde op 3 april 1655 op de Kaap en omdat zijn stadgenoot Jan van Riebeeck zelf op 6 april 1652 daar was geland, verzocht hij de dominee op de zesde een sermoen te houden ter herinnering aan die gedenkwaardige dag. Vanaf dat moment zou de zesde april een voor altyt tot een vast blyvende dank en bededach zijn, ten eynde daerbei des Heeren weldaeden aen onss beweesen bei onss naecomelinghe noyt vergehten, maer altyt tot Godes cerc ter naegedachtenisse in memorie ghehouden moghen worden.

De dertiende april 1655 vervolgde 'De Vogel Phoenix' haar reis naar Batavia alwaar zij in augustus behouden aankwam. Als predikant te Batavia huwde Ds Hermannus met Elisabeth Bergeus waaruit een zoon Hermannus geboren werd. Deze zou later kassier worden van de Generale Ontvang van Batavia en Ommelanden. Hermannus junior huwde met een dochter van een bewindhebber van de v.o.c. en – toen zij overleden was – met een dochter van de commandeur bij de v.o.c. te Makassar, Ceylon.

En zo verging het de dominee wiens naam hier in Culemborg in brons gegoten achterbleef op de vijfde Hemony klok. Volgens Voet (pp. 459-460) stonden op de eerste vier klokken de namen van de toenmalige graaf, de graafs

voogd en van raden en magistraten. Op de zesde klok stonden de namen van de commissarissen die herbouw van de Barbarakerk begeleidten. Deze klok is later, omdat zij gebarsten was, vervangen door een exemplaar van de hand van Noorden en De Graave (1740).

In 1870 verkocht de gemeente vier klokken. Tijdens het luiden voor het veertigjarig regeringsjubileum van Koning Willem III in 1889 barstte de Predikantenklok, die doorgaans 's morgens om zes en elf uur werd geluid en tevens als halfuurslag diende. Om financiële redenen werd pas in 1896 aan Petit & Fritsen opdracht gegeven een nieuwe klok te gieten. Deze klok werd in 1942 gevorderd door de Duitsers.

In de oorlog stelde Mr P.J.W. Beltjes een onderzoek in en bracht aan het licht dat drie van de vier verkochte Hemonyklokken nog bestonden. Ze hingen in de torens van Rhenoy, Heerhugowaard en Hilvarenbeek. Het gemeentebestuur stelde zich in verbinding met deze steden met het verzoek de klokken terug te geven in ruil voor nieuwe. Hilvarenbeek weigerde. En zo herkregen kort na de oorlog twee klokken hun historische plaats terug. In de oorspronkelijke reeks ontbraken er toen drie en wat lag meer voor de hand dan deze alsnog te laten gieten. In 1952 werden de negen klokken weer in gebruik genomen, samen met een vier-octaafs beiaard. Dit gebeurde op 5 april 1952 tijdens de herdenkingsfeesten voor Jan van Riebeeck, die – zoals verhaald – 300 jaar daarvoor op 6 april 1652 aan



Het klokkenspel in de toren van de hervormde Barbarakerk. In het randschrift op de klokken zijn de namen van de schenkers vermeld, waarbij vooral de Hemonyklokken opvallen door hun smaakvolle versiering.

land was gegaan in de Tafelbaai in Zuid-Afrika, waar dominee Hermannus Bushoff op 6 april 1655 preekte op de dank- en gebedsdag voor de derde verjaardag van de nederzetting. Dezelfde Ds Bushoff die zich in Culemborg zo had ingezet voor het herstel van de Barbarakerk en de aanschaf van de negen Hemonyklokken.

Bronnen

- 1 Mr P.J.W. Beltjes, *De beiaard in de Vierkante Toren, Spiegel der Historie* [1968] 274-381.
- 2 Dr. R.F.P. de Beaufort en Drs. H.M. van de Berg, *De Betuwe* pp. 182-183.